

Slovenska sprava

Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti o spravi ob tridesetletnici samostojne slovenske države

Slovenci imamo o drugi svetovni vojni na slovenskih tleh in dogodkih neposredno po njej dva pogleda, ki so ju zakoličili zmagovalci in poraženci v odporu proti okupatorjem in bratomorni tragediji slovenskega naroda obenem. Zaradi dveh pogledov, v katerih ima vsaka stran svoje kraje spomina, imamo kot narod razklan zgodovinski spomin na eno ključnih obdobij slovenske preteklosti z vsemi negativnimi posledicami za sedanost in prihodnost.

Več desetletij je spomin na drugo svetovno vojno določala črno-bela pripoved o osvobodilnem boju na eni in izdajalcih na drugi strani, v kateri ni bilo prostora za zločine, povzročene v imenu osvobodilnega boja, niti za njegovo zlorabo s strani komunističnega vodstva za zagotovitev in nato utrditev lastne oblasti. Z demokratizacijo slovenske družbe je postala revizija takšne enostranske pripovedi, ki je bila utemeljena ideološko, in ne zgodovinopisno, nujna. Z vso jasnostjo se je pokazalo, da je bila druga svetovna vojna v Sloveniji zelo kompleksno dogajanje, z značilnostmi, ki jih pri drugih narodih v takšni obliki ali vsaj v takšnem obsegu ni srečati. V njej so se na naših tleh prepletali okupacija, osvobodilni boj, revolucija, protirevolucija, kolaboracija in državljanska vojna. Se pa ob tej zgodovinopisni reviziji soočamo s težnjami, da bi eno poenostavljeno pripoved zamenjali z drugo, diametralno nasprotno, zreducirano na revolucijo in odpor zoper njo, ki je ravno tako ideološka, le z drugačnim predznakom.

Nerazčiščen odnos do preteklosti, s katero se je treba soočiti v vsej njeni resničnosti, saj je razčiščenje edina pot do katarze in pomiritve, nas hromi na številnih področjih našega skupnega življenja. Vendar to ne pomeni, da moramo imeti vsi enak pogled na dogajanje v drugi svetovni vojni v Sloveniji. Uniformiran pogled v demokratični družbi ni mogoč. Moramo pa imeti soglasje o temeljnih vrednotah, na katerih temeljimo kot narodna skupnost Slovencev. V etičnem smislu zato o dogajanju med drugo svetovno vojno in neposredno po njej ne bi smelo biti sporno, da je bil upor proti okupatorjem upravičen, da sta bila polastitev narodnoosvobodilnega boja s strani komunistične partije in z njo povezani revolucionarni teror neupravičena, da je bil odpor proti temu terorju upravičen in da je bila pri tem oborožena kolaboracija z okupatorjem neupravičena.

Ko torej obsojamo revolucionarno nasilje, ne obsojamo obenem tudi narodnoosvobodilnega upora, ki je navdihujoče dejanje in eden od temeljev

naše državnosti. In ko obsojamo kolaboracijo z okupatorjem, prav tako ne obsojamo odpora proti revolucionarnemu nasilju. Ob tem priznavamo načelo osebne odgovornosti vsakega posameznika in pravico vsakega izmed nas do kritične presoje namenov in dejanj na osebni in kolektivni ravni.

Največja tragedija druge svetovne vojne v Sloveniji je bil bratomorni spopad med Slovenci samimi z mnogimi žrtvami na partizanski in nasprotni strani. Soodgovornost in krivdo zanj nosita obe strani. Na obeh straneh so bili storjeni tudi številni zločini. Med njimi po svoji strahovitosti izstopa poboj tisočev domobrancev in civilistov, ki ga je komunistična oblast zakrivila takoj po koncu vojne. Vsak zločin je zavržno dejanje, še zlasti zavržen in v nasprotju s temeljnimi pravnimi in civilizacijskimi načeli pa je zunajsodni množični poboj v času miru. Za zločine ni opravičila. Lahko jih le obžalujemo in poskrbimo za pietetni spomin na žrtve, ki je hkrati opomin vsem nam, da se podobna tragedija ne ponovi nikoli več.

Pravica do groba, ki izhaja iz posvečenosti mrtvih kot ene od pravrednot svetovnega etosa, povezana z zahtevo za rehabilitacijo žrtev medvojnega in povojnega nasilja in popravo krivic, je na samem začetku upravne ideje med Slovenci. Sprva je živela le med poraženci vojne v emigraciji, saj za zmagovalce in odločevalce v komunistični Sloveniji politično in ideološko ni bila sprejemljiva. Spravni diskurz v domovini so odprli šele političnodisidentski in civilnodružbeni glasovi v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, dokler ni bila narodna sprava leta 1990 splošno prepoznana kot pomembna podlaga za doseganje enotnosti, potrebne za narodno in državno osamosvojitve. Vrhunec tedanjih in sploh vseh dosedanjih spravni prizadevanj je bila slovesnost v Kočevskem rogu. Bila je dogodek najglobljega pomena, saj so bili z njim v slovensko občestvo prišteti dotlej zamolčani. In bila je dogodek največjega upanja, da je spravo med Slovenci vendarle mogoče doseči.

Intenzivnost spravni prizadevanj je po osamosvojitvi precej nihala. A najpomembnejše je, da se je začelo, čeprav počasi in z velikimi, pogosto prav nedojemljivimi težavami, s celo vrsto aktivnosti za popravo krivic, ohranjanje spomina in ugotavljanje dejstev. Dolg do mrtvih je bil na takšen način vsaj delno poravnana, čeprav je pot do zaprtja tega poglavja še dolga. Da bi presegli razlike, ki nas razdvajajo, in dosegli družbeno soglasje o temeljnih stvareh našega narodnega bivanja, je predvsem potrebna sprava med živimi. Ob demokratičnem priznavanju ideoloških in političnih razlik med nami je ta mogoča le na etični in s tem na medčloveški ravni. To pomeni, da je naše stališče do zla, ki smo si ga prizadeli kot narod, lahko utemeljeno in opredeljeno le v okviru univerzalnih etičnih vrednot. Rove,

izkopane v drugi svetovni vojni, zastavljene pa že veliko prej, bomo lahko presegli le ob nedeljivem pripoznanju teh vrednot in nedvoumnem razlikovanju med dobrimi in zavržnimi dejanji.

S preteklostjo neobremenjeno družbeno sožitje je mogoče doseči le s prizadevanjem za resnico o medvojnih in povojnih dogodkih in z njihovim ocenjevanjem na podlagi občeveljavnih etičnih načel ter s pietetnimi in spominskimi dejanji, ki bodo namenjena vsem padlim, pobitim in umorjenim. Kolikor je le mogoče, moramo popraviti krivice, prenehati z medsebojnimi obtoževanji, izključevanji in instrumentaliziranjem zgodovine ter pri vsem tem spoštovati drugače misleče.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti poziva slovensko javnost, še zlasti njen politični del in vse dejavnike javnega življenja, da se pridruži tej izjavi, jo posvoji in deluje v skladu z njo v skrbi za našo skupno prihodnost.

(Sprejeto na dopisni skupščini SAZU, ki je potekala med 22. in 25. februarjem 2021)

Peter Štih

Uvodni nagovor predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Spoštovane gospe in spoštovani gospodje,
dovolite, da vas prav pristrčno pozdravim na simpoziju Slovenska sprava, ki ga Slovenska akademija znanosti in umetnosti prireja ob trideseti obletnici pravne slovesnosti v Kočevskem rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa Alojzija Šuštarja. Gre za enkratno in neponovljiv dogodek iz naše sodobne zgodovine, ki prinaša pomembno sporočilo sožitja v času vse večje polarizacije v slovenski družbi. Za organizacijo in izvedbo posveta se želim zahvaliti članom organizacijskega odbora, akademikom Tadeju Bajdu, Tinetu Hribarju, Jožetu Krašovcu in izrednemu članu SAZU Petru Vodopivcu, pa tudi vsem nastopajočim na posvetu. Da je bilo prav, da smo se odločili za ta posvet, kaže tudi izjemno zanimanje javnosti in medijev zanj, saj nismo mogli gostiti vseh, ki so si to želeli. Tudi zato je pomembno, da bodo vsi današnji prispevki objavljeni v posebnem zborniku in tako dostopni najširši javnosti.

S tega mesta vas nagovarjam kot predsednik SAZU, vendar mi dovolite, da izkoristim te pozdravne besede tudi za nekaj osebnih misli, ki jih imam o spravi kot zgodovinar.

* * *

Leto 1990 je bilo v Sloveniji čas, ko se je zgodovina zgostila kot redkokdaj. V kratkem obdobju so se zvrstili dogodki daljnosežnega pomena. Vsi jih poznamo: aprila so bile prve povojne demokratične in svobodne volitve, na tej osnovi sta bili meseca maja konstituirani večstrankarska skupščina in Demosova vlada z mandatom, da izpelje osamosvojitve Slovenije, za katero je nato najvišji legitimacijski temelj prispeval decembrski plebiscit. Vmes, 8. julija 1990, je bila v Kočevskem rogu pravna slovesnost. Slovesnost v Rogu je vse do danes najpomembnejše pravno dejanje z najbolj množično udeležbo. Že takrat je bila razumljena kot zelo pomemben, če že ne kar prelomen dogodek v sodobni slovenski zgodovini in ta ocena se do danes ni spremenila. Bila je dogodek najglobljega simbolnega pomena, saj so bili z njim v slovensko občestvo prišteti dotlej zamolčani. In bila je dogodek največjega upanja,

da je spravo in z njo enotnost med Slovenci vendarle mogoče doseči ter da je s stiskom rok med Milanom Kučanom in Alojzijem Šuštarjem, najvišjima predstavnikoma države in Cerkve, resnično in prav otipljivo konec družbenega razkola, ki ga je novoizvoljeni predsednik Skupščine Republike Slovenije France Bučar dva meseca pred roško slovesnostjo označil za konec državljanske vojne. Obenem je bila pravna slovesnost v Rogu tudi odraz neponovljivega trenutka slovenske osamosvojitve in z njo zvezane demokratizacije. Tudi v tem je njena edinstvenost.

Idejo sprave med Slovenci so prvi omenjali in razvijali poraženci vojne v emigraciji, med katerimi je izstopal Ciril Žebot. V ospredju je bila zahteva po rehabilitaciji žrtev medvojnega in povojnega nasilja in poprava krivic. Za zmagovalce in odločevalce v komunistični Sloveniji je bilo izenačevanje partizanskih in domobranskih žrtev seveda politično in ideološko nesprejemljivo. Zato ne preseneča, da je začetek pravnega diskurza v domovini zvezan s političnim disidentom Edvardom Kocbekom in njegovim intervjujem v zamejskem *Zalivu* leta 1975, čeprav je tabu povojnih pobojev prelomil že Tone Svetina v tretjem delu romana *Ukana* leta 1969, medtem ko je usodo vrnjenih domobrancev na podlagi britanskih dokumentov v zgodovinopisju odprl Dušan Biber leta 1973 v enem od zagrebških tednikov. Pred prelomnim letom 1990 sta bila nato za razvoj pravne ideje pomembna še pridiga ljubljanskega nadškofa Jožefa Pogačnika iz leta 1977, v kateri je v spravo vpeljal krščansko odpuščanje, in esej *Krivda in greh* Spomenke Hribar, napisan leta 1984, objavljen tri leta pozneje, s pozivom k pieteti, spoštovanju različnosti in zavračanju absolutne Resnice. Tudi zaradi civilnodružbenega odziva na politično obračunavanje z avtorico se je tema narodne sprave uveljavila do te mere,

da je bila leta 1990 že razumljena kot bistvena naloga družbe; kot pomembna podlaga za doseganje enotnosti, potrebne za narodno in državno osamosvojitve. Tako so si še pred volitvami in pred roško spravno slovesnostjo v prvi polovici marca 1990 druga za drugo sledile izjave o narodni spravi takratnega predsedstva SR Slovenije, ki sicer uporablja pojem umiritev, Slovenske škofovske konference, Slovenskih krščanskih demokratov in še nekaterih. Do takrat izključno civilno-družbeno zavzemanje za spravo je s tem postalo tudi stvar državnih, verskih in političnih institucij in organizacij. Amplituda spravnih prizadevanj in izjav je po osamosvojitvi precej nihala, povečala se je zlasti ob odmevnih dogodkih, kot so bili sprejem z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami zvezane zakonodaje leta 1995, odkritje množičnega grobišča žrtev povojnih pobojev v zakloniščih pri Slovenski Bistrici leta 2001 in odkritje morišča in grobišča v Hudi Jami leta 2009.

Predvsem pa se je po simbolnem pokopu žrtev z mašo zadušnico nadškofa Alojzija Šuštarja na spravni slovesnosti v Rogu po osamosvojitvi začelo, čeprav počasi in z velikimi, velikokrat prav nedojemljivimi težavami, s celo vrsto konkretnih aktivnosti za popravo krivic, ohranjanje spomina in ugotavljanja dejstev. Na tem področju je zelo pomemben prispevek k zgodovinsko obravnavi druge svetovne vojne in njenih posledic predstavljal popis vojnih in povojnih žrtev v Sloveniji. Zahtevno raziskavo, temelječo na preverljivih podatkih, ki onemogočajo manipulacije in vračajo ime prav vsaki žrtvi, je opravil Inštitut za novejšo zgodovino. Nič manj pomembno ni bilo odkrivanje prikritih grobišč. Pod vodstvom za to ustanovljene vladne komisije je bilo popisanih več kot 600 lokacij, od katerih jih je bilo okrog 150 potrjenih kot prikrita grobišča. To je bila osnova za njihovo ureditev in prekope, ki so sledili, kar pa je bilo bolj izjema kot pravilo. Sprejeta, dopolnjena ali popravljena je bila zakonodaja, ki od Zakona o matičnih knjigah do zakonov o vojnih grobiščih, žrtvah vojnega nasilja in popravi krivic ureja s spravo povezano materijo. Postavljena so bila tudi številna spominska obeležja, ki vračajo v javno zavest spomin na žrtve; od številnih tako imenovanih farnih plošč, postavljenih na civilno iniciativo, do s strani države obeleženih grobišč in postavljenih spomenikov, kot sta Park spomina v Teharjih, odprt leta 2004, in spomenik vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanih žrtev na območju Slovenije, odkrit leta 2017 v Ljubljani. Dolg do mrtvih je bil na takšen način vsaj do neke mere poravnán, čeprav je pot do deklariranega cilja še zelo dolga.

Težje nam gre od rok sprava med živimi. Razklanost o vprašanih medvojnega in povojnega dogajanja je danes nedvomno večja, kot je bila v času osamosvojitve. Nekateri spominja na kulturni boj s konca 19. stoletja

in ta pojem se uporablja tudi za oznako današnjih mnenjskih in ideoloških razlik, ki so ponekod tudi razumljene kot (kontinuirano) nadaljevanje stanja izpred več kot stoletja. Mnogim se ob tem zastavlja vprašanje, ali se je z vzpostavitvijo prvega demokratičnega parlamenta pred tridesetimi leti res končala državljanska vojna, kot je to razumel France Bučar. Razprava o spravi se je prelevila v polemiko o drugi svetovni vojni pri nas in v spopad za njeno interpretacijo in z njo povezano etično ovrednotenje takratnega dogajanja. Skrajno poenostavljena črno-bela pripoved (narrativ) o osvobodilnem boju na eni in izdajalcih na drugi strani, ki je bila zapovedana skoraj pol stoletja po koncu druge svetovne vojne, je bila ideološko, in ne zgodovinopisno utemeljena. Imela je značaj brezprizivne Resnice, lahko bi rekli celo dogme; kdor je podvomil vanjo, je bil heretik, odpadnik in revizionist. Z novimi časi je postala zgodovinopisna revizija takšne enostranske pripovedi nujna in je tudi sestavni del zgodovinskega spoznanja, saj ni zgodovina v bistvu nič drugega kot naš pogled na preteklost in v tem smislu neprestani dialog med sedanostjo in preteklostjo. Z vso jasnostjo se je pokazalo, da je bila druga svetovna vojna v Sloveniji skrajno kompleksno dogajanje. V marsičem je bila izjemna in z značilnostmi, ki jih pri drugih narodih v takšni obliki ali vsaj v takšnem obsegu ni srečati. V njej so se na naših tleh prepletali okupacija, osvobodilni boj, revolucija, protirevolucija, državljanska vojna in kolaboracija. Ta slika se vsaj na nivoju glavnih kategorij verjetno ne bo več spreminjala, zagotovo pa se bo dopolnjevala.

Se pa ob tej zgodovinopisni reviziji soočamo s poskusi, da bi eno poenostavljeno pripoved zamenjali z drugo, diametralno nasprotno, zreducirano na revolucijo in odpor zoper njo, kar ni nič drugega kot zgolj še en ideološki diskurz z drugačnim predznakom in značajem še ene dogmatske Resnice. Danes imamo tako v Sloveniji o drugi svetovni vojni pri nas dva dominantna zgodovinopisna diskurza, partizanskega in domobranskega, ki sta vedno znova politično instrumentalizirana in ne zmoreta pogledati preko rovov, izkopanih že v drugi svetovni vojni, zastavljenih pa že dolgo prej. Posledica dveh pripovedi, v katerih ima vsaka svoje kraje spomina, je, da imamo kot narod razklan zgodovinski spomin z vsemi posledicami, ki jih nosi za sedanost in bodočnost.

Je v takšnih okoliščinah sprava sploh mogoča? Je sploh še smiselno govoriti o spravi kot o pomembnem družbenem projektu in cilju, ko danes vedno manj ljudi verjame vanjo in se celo roški slovesnosti zanika spravi značaj? Ob takšnem stanju stvari je dvom upravičen. Potrebno bo več iskrene želje po spravi, bolj bo treba poslušati in tudi slišati, kaj si govorimo, še bolj se bo treba potruditi za pieteto, vrnitev imen in grobov pomorjenim. In ne nazadnje, krivdo bo treba vzeti tudi nase in je ne valiti

samo na drugega in pokazati bo treba več razumevanja do tistih, ki so bili na nasprotni strani. Predvsem pa se bomo morali zaradi naše prihodnosti kot družba in narodna skupnost zediniti okrog temeljnih etičnih vprašanj, povezanih z medvojnimi in povojnimi dogajanjem, in jasno opredeliti, kaj je bilo častno, moralno in kaj zavržno dejanje. Menim, da mimo tega ne pelje nobena pot do sprave.